

ABORDĂRI TEORETICO-CONCEPTUALE CU PRIVIRE LA ROLUL MORALEI ÎN RELAȚIILE INTERNAȚIONALE

Veronica FRUNZĂ, Irina NICOLAESCU

Catedra Relații Internaționale

In this article political – theoretical aspects of interaction between international relations and the ethical – moral paradigm are considered. The problem of settlement of the international relations on the basis of moral aspects always was present both at the political theory and in practice of foreign policy of the majority of the states of the world. As already for a long time it is established the main feature of actions of the moral factor both on actions and on thinking of people. International relations should be moral, namely their ideas, objective, practical actions should be compatible to a human nature which will be directed on achievement of principles of humanism and social justice.

Moral bases in the modern world are defined by priority values and interests and general development of human potential when the formula „due to others” is cancelled. Real progress is impossible based on non-observance of the rights and freedom of the person and nations. Preservation of mankind is possible only on the basis of mutual cooperation. Moral adjustment of the international relations, alongside with both political and diplomatic norms and the law becomes more and more important and influential. Norms of the international moral are shown more strongly, as the active factor of a spiritual life of the world community. The important feature of the international moral is the constant reference on peace forms of dialogue between people. Analyzing the basic concepts about correlation between the moral paradigm and the international relations, we see, that a difference between them in a significant part, concerns subjects which display character of the order in sphere of the international relations and ways of their regulation.

Problema reglementării relațiilor internaționale prin intermediul dimensiunilor morale a fost întotdeauna actuală atât pentru teoria politică, cât și pentru practica politicii externe a majorității statelor lumii. Încă de demult, s-a determinat principala particularitate de acțiune a factorului moral asupra mersului lucrurilor și asupra gândirii oamenilor. Ea s-a format pe baza aprecierilor și emoțiilor sociale stabile, care condamnau sau aprobau unele sau alte acțiuni. Conform acestora, relațiile internaționale trebuie să fie morale, adică sistemul lor de idei, scopuri, acțiuni practice, trebuie să fie în concordanță cu natura omului, să fie îndreptat spre realizarea principiilor umanismului și dreptății sociale.

De la secol la secol, se schimbau multe în tratarea categoriilor etice, dar, totuși, rămâne opinia că morala trebuie să fie prezentă în relațiile internaționale. Din acest punct de vedere, politica unui stat și, respectiv, relațiile dintre națiuni, trebuie să fie construite pe temelii obiective, valori înalte și sistem politic de conducere organizat.

În istoria gândirii politice întâlnim diverse abordări ale raportului dintre relațiile internaționale și morală. Încă Platon a încercat să ofere o argumentare etică a politicii: „Această artă regească unește moravurile oamenilor curajoși și nobili, contopind viața lor prin intermediul bunei înțelegeri și prietenii, creând, în acest fel, una dintre cele mai splendide materii” [1]. Iar Aristotel a determinat corelația dintre ele în felul următor: „Cel care guvernează cu ajutorul moralei este asemenea unei stele polare, care își ocupă locul său în constelație” [2].

F. de Vitoria și F. Suares au elaborat concepția unității politico-morale a omenirii, bazată pe principiul dragostei și compasiunii. Adepți ai moralei în sfera reglementării relațiilor internaționale erau așa mari gânditori ca J.Bentham și, mai ales, Im.Kant, autorul teoriei „păcii veșnice” și pacifismului organizat.

După Kant, „în relațiile internaționale, trebuie să conducă dreptul și morala, dar nu puterea” [3]. Lipsa calităților înalte morale, ambiția, egoismul și lupta pentru putere duce la războaie și conflicte. Pacea poate fi păstrată, spunea el, numai dacă politica și morala se află în legătură permanentă.

Morala nu are întru chipări materiale în aparatele puterii, dar este prezentă în toate manifestările politice. Cu părere de rău, progresul moral nu întotdeauna este urmat de un progres corespunzător în politică. În relațiile internaționale acționează legi și reguli aspre, are loc lupta dintre diferite state. Însă, în lupta pentru putere participă oameni care poartă în sine legi și reguli morale, dobândite de-a lungul mileniului. Încă J.J. Rousseau scria că „trecerea din starea naturală în cea civilă face o schimbare nemaipomenită în om, înlocuind în comportamentul lui instinctul cu dreptatea și oferindu-i acțiunilor acel caracter moral pe care nu l-a avut până acum” [4]. O acțiune politică este acceptată, dacă ea se bazează pe principiile morale și pe drept. În caz contrar,

în lume ar exista un haos și conflicte permanente. Conducătorii statelor trebuie să urmărească și să se conducă de principiile morale, pentru a evita transformarea unui conflict local în unul mondial.

Abordările etico-morale în relațiile internaționale se observă clar și în tradiția marxistă. K.Marx chema să „se obțină ca legile simple ale moralității și dreptății, de care trebuie să se conducă în relațiile sale persoanele particulare, să devină legi universale în relațiile dintre popoare” [5].

În opinia lui D.Schwarzenberger, sarcina primordială a moralei în relațiile internaționale constă în consolidarea politicii statului. Dacă statele doresc să câștige un teritoriu anumit care este valoros din punct de vedere economic și strategic, ele greu găsesc o justificare a unor astfel de acțiuni. Aliații, care se unesc pentru a opune rezistență puterii a treia, procedează în acest mod în interesul securității și păcii, dacă nu în interesul întregii omeniri. De exemplu, participanții la Convenția de pace din 1814 de la Shamonne și-au luat angajamentul de a se opune Franței „de dragul scopului nobil de încetare a suferințelor în Europa și pentru a asigura garanția liniștii viitoare, pe baza creării balanței de putere” [6]. Documentele de stat ale principalelor puteri sunt pline de astfel de explicații. În acest fel, și un scop lipsit de importanță poate servi drept oglindire a utilizării moralei în realizarea intereselor puterii politice. Chiar și în sfera puterii politice, oamenii de stat trebuie să țină cont de existența unor reguli morale, deoarece convențiile lor cu aliații se bazează pe principii morale care se conțin în îndeplinirea onestă a celor promise. Totuși, de regulă, guvernele nu se înșeală în privința intențiilor reale ale partenerilor lor care își camuflează scopurile politice în termenii moralei.

Când relațiile dintre două state devin tot mai proaste, chemările emoționale produc o reacție de lanț. A.Smitt scria: „Când două națiuni sunt diferite, cetățeanul fiecărei națiuni acordă o atenție minimă sentimentelor pe care cealaltă națiune poate să le nutrească față de comportamentul său. Toate ambițiile sale trebuie să primească acordul concetățenilor lui” [7]. Când este necesar de a pregăti opinia publică de război, utilizarea ideologică a moralei atinge punctul culminant. Din acest punct de vedere, diferite conflicte între marile puteri se ridică la nivelul luptei dintre principiile morale înalte, ai căror adepți sunt fiecare parte. În acest fel, în sistemul puterii politice principala funcție a moralei nu constă în controlul comportamentului cuiva, ci în utilizarea moralei în calitate de armă puternică împotriva dușmanilor reali sau potențiali.

Dacă motivele moralei nu sunt luate în considerație de către state, atunci ea îndeplinește funcții asemănătoare cu cele pe care le îndeplinesc legile internaționale. Epidemiile și catastrofele naturale sunt acele cazuri, în care, în sfârșit, se poate vedea acțiunile moralei fără motive ascunse, pe timp de pace.

Corelația dintre paradigma etico-morală și în relațiile internaționale a fost analizată și de *teoria internaționalistă*, ai cărei reprezentanți sunt A.Zimmermann, G.Mourey, M.Butler, J.Shotwell [8]. Pe acești gânditori îi unește credința lor comună că lumea ar putea fi creată mai stabilă, mai corectă, mai liniștită. Ei credeau în noțiunea de progres uman și în transformarea radicală a politicii dintre națiuni, care ar oferi statelor o înfățișare mai cooperantă și transnațională. După ei, interesul comun pentru toate națiunile este menținerea păcii și crearea ordinii internaționale stabile și corecte.

Pentru internaționaliști, primul exemplu al unui om de stat care trăia după principiile morale era W.Wilson; de asemenea, ei căutau să-i stimuleze pe viitorii lideri să se ghideze de normele morale pe arena internațională.

Internaționaliștii au ajuns la câteva concluzii cu privire la rolul moralei în relațiile internaționale. Ei susțineau că există un set de norme morale internaționale de care ar putea să se conducă cei ce iau deciziile în stat în realizarea unei politici drepte. Ei afirmă că opinia publică a fiecărui stat ar putea servi drept o formă eficientă de constrângere morală a guvernanților. De asemenea, ei credeau că primul război mondial și democratizarea Occidentului au creat o situație cu totul nouă pentru relațiile internaționale, situație în care principiile morale ar putea fi aplicate eficient, prin intermediul opiniei publice internaționale.

O altă abordare a rolului moralei în relațiile internaționale, total diferită de cea internaționalistă, o putem depista în *tradiția realistă*. Cei trei autori care constituie surse incontestabile ale realismului politic, dar care au viziuni diferite asupra rașunilor separării politicului de etic, sunt Tucidide, Hobbes și Machiavelli.

Cea mai îndepărtată sursă în timp a realismului clasic este Tucidide. După el, termenul care determină o primă separare a politicului de etic este războiul. El opune violența justiției și o exclude pe cea de a doua. În același timp, războiul este inevitabil, în condițiile în care circumstanțele interne o permit, orice cetate caută să-și sporească puterea și, eventual, să obțină hegemonia. Hobbes este cel care formulează unul dintre argumentele clasice ale teoriei realiste a relațiilor internaționale. El introduce argumentul stării de natură în relațiile internaționale. În opinia gânditorului, atât timp cât oamenii trăiesc în afara unei puteri care să-i țină împreună, ei nu se pot afla decât în stare de război. O concepție clasică a acestei probleme a fost formulată de

N.Machiavelli. El afirma că Principele poate fi virtuos sau nu, reieșind din condiții, procedând în corespundere cu avantajele, nu cu morala. N.Machiavelli cerceta politica ca o formă de luptă pentru putere între oameni. El a separat politica de etică, deoarece, după părerea lui, orice știință trebuie să se bazeze pe fapte, nu pe sistema etică. Conform opiniei gânditorului, separarea dintre etic și politic este decisivă. El nu neagă cele două categorii de bine și rău, așa cum nu neagă nici valoarea sau adevărul. Esențialul modificării pe care o aduce este că acestea nu-și găsesc nici o aplicare în politic.

Unul dintre reprezentanții de bază ai teoriei realiste este R.Niebuhr. El este unul dintre puținii realiști care nu neagă întru totul ideea existenței unor principii morale. Cercetătorul a subminat afirmația idealistă că există principii morale internaționale clare, care, dacă ar fi aplicate, ar transforma treptat sistemul internațional într-o lume morală. Totodată, el nu credea că principiile nu au nici un rol în determinarea acțiunilor guvernanților, deoarece până și în politica internațională există justiție, care contribuie benefic la stabilirea bunelor relații dintre state.

În opinia lui Niebuhr, principiile morale se bazează pe propriul interes care reiese din voința de putere și siguranță. Deoarece persoanele sunt în căutarea siguranței lor individuale, ele își oferă loialitatea celui stat care le asigură obținerea unui sentiment de siguranță și dominație. Drept urmare, „societatea acumulează egoismul indivizilor și transformă altruismul lor individual într-un egoism colectiv, astfel încât egoismul grupului are o formă dublă. Din acest motiv, nici un grup nu acționează într-un scop pur altruist, iar politica este nevoită, de aceea, să fie o luptă de putere” [9]. După el, morala nu ar putea triumfa în relațiile internaționale, pentru că oamenii caută indirect puterea și pentru că politica internațională este prin ea însăși prea complexă ca un standard etic să i se poată adresa în mod eficient.

Însă, chiar dacă Niebuhr nu credea în triumful moralei în relațiile internaționale, el nu nega, totuși, că principiile morale joacă un anumit rol în determinarea acțiunilor statelor. El susținea că până și în politica internațională există o capacitate de justiție care reglementează competiția dintre națiuni.

Carr a acceptat faptul că uneori statele acționează având motivații morale. Însă, el consideră că rolul moralei în relațiile internaționale este dictat de dificultatea de a aplica principiul egalității în sistemul internațional și de incapacitatea națiunilor de a acționa după principiul că binele general ar trebui să aibă prioritate față de binele fiecărei națiuni în parte. Egalitatea națiunilor, susținea Carr, este un principiu important, dar este aproape imposibil de aplicat în relațiile internaționale. Aceste dificultăți ce decurg din inegalitatea națiunilor sunt sporite de refuzul general al statelor de a întreprinde acțiuni în serviciul binelui comun al comunității internaționale. Iar fără aceasta morala poate juca doar un rol minim în politica statelor.

Unul dintre cei care au demonstrat complexitatea problemelor morale implicate în relațiile internaționale și au accentuat faptul că orice politică, în special cea internațională, este o luptă pentru putere a fost H.Morgenthau. El susținea că există o contradicție între putere și etică și că teoriile moralei internaționale care nu sesizează acest lucru conduc la politici greșite din punct de vedere etic, fiind periculoase și din punct de vedere diplomatic.

În pofida accentului pe care l-a pus pe setea de putere prezentă în orice acțiune politică, Morgenthau susținea că a existat, în secolul al XIX-lea, o morală internațională efectivă care a limitat năzuința de putere pe continentul european. Însă, el susținea că această influență a fost posibilă numai pentru că morala internațională a secolului al XIX-lea a reflectat consensul moral și intelectual al întregii Europe. În opinia lui Morgenthau, sfârșitul primului război mondial a distrus consensul moral internațional și a transformat relațiile internaționale într-o sferă, în care statele concureau pentru supremația universală. Drept consecință, limitele morale, care anterior constrâneau statele în cursa lor pentru putere, n-au mai fost operative; chiar restricțiile asupra războiului total, care fuseseră o caracteristică a civilizației europene timp de peste o sută de ani, au fost abandonate în această cursă sălbatică pentru putere.

Totodată, Morgenthau considera că o morală internațională poate exista numai în măsura în care societatea internațională oferă standarde morale consensuale, universal acceptate. În secolul al XX-lea, spunea Morgenthau, atât această societate, cât și aceste standarde erau absente.

Dar, chiar dacă Morgenthau ajunge la concluzia că nu există, în lumea postbelică, o moralitate internațională, el nu crede, totuși, că problemele morale nu sunt importante pentru constituirea politicii externe. Dimpotrivă, Morgenthau susține că morala influențează relațiile internaționale în trei moduri, deosebit de importante: (1) ca justificare a acțiunilor de stat bazate pe propriul interes; (2) ca un calcul moral unidimensional care deformează politica externă în mod distructiv; (3) ca demnitate morală a interesului național [10].

Astfel, esența teoriei relațiilor internaționale o constituie confruntarea dintre idealism și realism. Idealismul consideră că există o ordine morală care rezultă din principii universale și poate fi realizată aici și acum. Realismul consideră că principiile morale nu pot fi niciodată pe deplin realizate, dar ne putem apropia de îndeplinirea lor asigurând un echilibru dintre interese și soluționarea conflictelor.

O altă abordare cu privire la rolul moralei în relațiile internaționale o constituie *concepția sceptică*, care susține că categoriile morale nu au sens în relațiile internaționale, deoarece nu există instituții care să mențină ordinea. Pentru sceptici, afirmația clasică despre morală în relațiile internaționale este că „puternicii fac ceea ce ei au puterea să facă, iar cei slabi acceptă ceea ce ei au de acceptat” [11].

Un alt pas important în abordarea rolului moralei în relațiile internaționale a fost făcut de *teoria cosmopolitanilor*. Cosmopolitanii privesc comunitatea internațională nu ca o societate de state, dar ca o societate de indivizi. Ei argumentează faptul că granițele naționale nu au stabilitate morală. Se pune accent pe ideea că politicienii trebuie să asigure necesitățile umane fără a distruge ordinea. După ei, morală e mai greu de aplicat în relațiile internaționale, deoarece există o pluralitate de principii care nu se respectă. Dar, totuși, morală nu trebuie ignorată în relațiile internaționale.

Mackie consideră imposibilă existența unei morale în relațiile internaționale din cauza diversității națiunilor și a concepțiilor lor morale. Conform opiniei lui, există mari deosebiri între principiile morale ale diferitelor popoare care formează comunitatea internațională și multe dintre ele tind să considere că aceste adevăruri sunt absolute. De aceea, nu poate exista o morală internațională.

V.Mejuev analizează incompatibilitatea dintre lumea moralei și lumea politicii în relațiile internaționale. „Acei care văd în ea (politică) întâi de toate putere, desigur, o transportă după granițele moralei” [12]. De aici reiese că lumea moralei deține instrumente de realizare deosebite care nu au nici o atribuție la lumea puterii.

Conform opiniei lui A.Titarenko, politica are un caracter rațional crud, bazat pe violență în lupta pentru putere; iar morală dă prioritate binelui bazat pe simțul responsabilității dezinteresate. Ce poate fi mai diferit? Nu în zadar părerea că în „politică nu este morală” și că „orice politică este amorală în interior” sunt atât de răspândite. Astfel, această abordare poate fi formulată în felul următor: politica este în afara moralei, ea nu poate fi judecată după măsurile moralei; mai mult ca atât, în politică, imoralitatea se transformă de la sine în moralitate.

După H. von Treitschke, omul nu îndeplinește vocația morală decât în interiorul statului și pentru stat. În opinia lui, nu există conflict între morală și politică, pentru că, de fapt, morală în relațiile internaționale este identică cu politica, adică contribuie la sporirea puterii de către state. Pentru el, încercările de a înlocui conduita morală a statelor, care se pot afirma numai prin război cu o falsă moralitate, cu cea a interzicerii războiului, formează unul dintre cele mai periculoase realizări ale spiritului uman.

Tema raportului dintre morală și relațiile internaționale i-a preocupat și pe gânditorii români. Petre Andrei lansează ideea că viața politică nu poate fi îngădită de norme morale. Cu toate acestea, între ele există o strânsă legătură. Concomitent, Petre Andrei cere moralei de a deveni normativă cunoașterea faptelor. „Morală trebuie deci să devină politică, aceasta atât în interiorul unui stat, cât și în raporturile dintre state” [13]. Găsim în acest context o formulare expresă a necesității unei morale în raporturile internaționale. Amenințarea fascistă ce se profila la orizontul vieții internaționale, o politică internațională în care morală nu-și găsea nici un loc, state care își urmăresc scopuri egoiste, erau motive pentru a justifica cerința unei morale la acest nivel. Anume Liga Națiunilor avea menirea de a introduce o notă mai morală în raporturile politice dintre state și să reglementeze pe cale pașnică neînțelegerile între state respectând valorile morale.

Unii autori recunosc o „morală deosebită” numai pentru profilactica „curată” a relațiilor internaționale. După părerea lui E.A. Pozneakov, în chemarea de a se conduce în relațiile internaționale de normele morale se ascunde sau un diletantism politic naiv, sau pretenții la hegemonie. Speranța „de a face politică morală” el o numește „idealism politic” [14].

Problema corelației dintre morală și relații internaționale are o importanță deosebită, deoarece ea ține de recunoașterea principalelor drepturi ale omului, a valorilor social-umane. Dezvoltarea civilizației a adus la apariția termenului „regula de aur” a moralei: „Ce ție nu-ți place, altuia nu-i face”, potrivit căreia un stat nu trebuie să încalce drepturile și libertățile altui stat, dacă nu dorește să-i fie încălcate drepturile și libertățile sale. Un șir de drepturi și libertăți ale omului sunt fixate în textele internaționale recunoscute și de Republica Moldova.

Este necesar a sublinia că creșterea rolului moralei în viața internațională, adâncirea corelației ei cu relațiile internaționale duce la eficientizarea lor. Totuși, se întâlnesc autori care dau o apreciere negativă a

acestui proces. Astfel, P.Weil scrie că „în timp ce comunitatea internațională are nevoie mai mult ca oricând de ordine politică și normativă, capabilă să ofere o coexistență pașnică... micșorarea pozitivismului în folosul unor valori puțin determinate este capabilă să destabilizeze esențial tot sistemul politic și normativ internațional și să-l transforme într-un instrument, care nu va mai putea să servească scopurilor sale” [15]. Cu această opinie nu putem fi de acord, deoarece doar corelate strâns aceste categorii își întăresc pozițiile și, în acest fel, contribuie la rezolvarea problemelor înaintate de viața internațională.

În prezent, unitatea relațiilor internaționale cu morala este văzută ca o trăsătură caracteristică a dreptului internațional contemporan. Drept confirmare a acestei poziții servește Statutul ONU. În esență, întreg Statutul ONU, afirmă A.F. Șișchin și K.A. Șvarțman, este bazat pe unele legi simple ale moralității și dreptății. Expresia normelor moralității sunt practic toate pozițiile preambulei Statutului. În ele se confirmă hotărârea de a crea condiții, prin care poate fi respectată dreptatea, se exprimă cerința de a manifesta răbdare și de a trăi în pace cu vecinii.

J.Stone menționa că noi nu avem instanțe internaționale care ar reflecta convingerile etice ale statelor, asemănătoare cu judecătoriile dinăuntrul statului care reflectă convingerile poporului. În relațiile internaționale s-au format mecanisme de funcționare concrete ale colaborării multilaterale, care accelerează procesul de formare și validare a principiilor moralei internaționale. Un loc central printe ele îl ocupă Adunarea Generală a ONU. Importanța ei în sistemul reglării morale este determinată de faptul că, fiind organul cel mai reprezentativ, ea exprimă opiniile morale ale întregii comunități mondiale și de aceea posedă o autoritate politico-morală enormă, o posibilitate reală de a acționa asupra climei morale internaționale.

În acest context, C.Joiner subliniază că rezoluțiile ce au primit o susținere unanimă în Adunare reprezintă consensusul opiniei publice mondiale pe această problemă și, în acest fel, manifestă o acțiune morală convingătoare asupra comportamentului statelor. Acest fapt conferă rezoluțiilor Adunării o putere morală deosebită și face rolul ei exclusiv important la toate stadiile formării și realizării normelor moralei internaționale.

Bazele etico-morale ale lumii contemporane sunt determinate de prioritatea valorilor și intereselor general umane, când formula dezvoltării „pe contul altora” se lichidează. Progresul adevărat devine imposibil pe baza lezării drepturilor și libertăților omului și popoarelor. Conservarea omenirii este posibilă numai pe baza colaborării reciproce. Reglementarea morală a relațiilor internaționale devine tot mai importantă și mai influentă. Normele moralei internaționale se manifestă din ce în ce mai puternic ca un factor activ al vieții spirituale a comunității mondiale. O caracteristică importantă a moralei internaționale o reprezintă orientarea permanentă spre forme pașnice de comunicare între popoare.

Astfel, analizând concepțiile de bază cu privire la corelația morală și relațiile internaționale, observăm că diferența dintre ele este, în mare parte, legată de pozițiile care sunt expuse referitor la caracterul unei posibile ordini în sfera relațiilor internaționale și mijloacelor ei de reglementare. Adepții ordinei internaționale *normative* se bazează pe ceea ce se cuvine: după părerea lor, ordinea internațională presupune realizarea construcțiilor teoretico-politice, fundamentate pe închipuirile despre regulile ideale (sau cele mai necesare) de comportare a participanților la colaborare. Principalii regulatori ai relațiilor internaționale, din acest punct de vedere, sunt morala și dreptul. Dimpotrivă, ordinea internațională realistă în calitate de fundament propune nu cele cuvenite, dar cele existente: adepții acestei concepții consideră că, deoarece interesele naționale sunt principala forță motrice în sfera relațiilor internaționale, unicul regulator efectiv în ea poate fi puterea și balanța puterii. Teoria realismului neagă, deci, importanța moralității în relațiile internaționale.

Și chiar dacă la etapa actuală morala rareori devine o forță motrice a relațiilor internaționale, totuși ea reprezintă un factor permanent ce nu poate fi ignorat, mai ales dacă este vorba despre o politică externă efectivă.

Referințe:

1. Титаренко А. О взаимоотношении морали и политики // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. - 1994. - №6. - С.59.
2. Аристотель. Никомахова этика. <http://www.az-design.ru/Projects/AZLibrCD/c9f/d9a51/books/001b010.shtml> accesat 9. 09. 2008.
3. Stere E. Din istoria doctrinelor morale. - Iași, 1998, p.312.
4. Азаров Н. Взаимоотношение морали и политики // Социально-политический журнал. - 1997. - №4. - С.117.
5. Карлов Ю. Нравственность в мировой политике // Международная жизнь. - 1988. - №4. - С.4.
6. Шварценбергер Дж. Политическая власть. Изучение мирового общества // Социально-политический журнал. - 1997. - №6. - С.178.
7. Ланцов С. Мораль, право и политика как регуляторы международных отношений: теоретические концепции и внешнеполитическая практика. <http://politex.info/content/view/99/40/> accesat la 29.04.2008.

8. Elroy M.c., Robert W. Moralitatea în politica externă americană. Rolul eticii în relațiile internaționale. - București, 1998, p.15.
9. Акиесилман Н. Реализм и права человека в международных отношениях: возможное партнерство в будущем? www.cceol.com accesat la 1.07.2008.
10. Morgenthau H. Politica între națiuni. Lupta pentru putere și pace. - Iași: Polirom, 2007, p.67.
11. Моџос I. Teoria relațiilor internaționale: sursele filosofiei morale și ale dreptului. - București, 2001, p.112.
12. Бикбов А. Мораль в политике: насилие над господствующими // ПОЛИС. - 2002. - № 4. - С.113.
13. Cobianu E. Raportul între morală și politică la Petre Andrei // Revista română de sociologie. Anul X. - 1999. - Nr.5-6. - P.542.
14. Капто А. Энциклопедия мира. - Москва, 2002, с.530.
15. Hassner P. Relations internationals // Dictionnaire d'ethique et de philosophie morale. - Paris, 2001, p.1227.

Prezentat la 03.02.2009